

УДК 342.54:323.3:005.35

**ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В СИСТЕМІ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ПІДПРИЄМЦІВ
З ПРАКТИКОЮ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ
В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ КІЛЬКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

Лукаш С. Ю., Воробйов Д., Михальська Ю. С.,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Владимирець А. Ю.,
Регіональний центр з надання безоплатної
вторинної правової допомоги
у Луганській та Харківській обл.,
м. Харків

Волос Б. О.,
Харківський регіональний інститут
державного управління
Національної академії державного управління
при Президентові України

Григоренко Є. І.,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Іванченко А. М.,
Компанія Disigned for Fitness, м. Харків

Лукаш О. М.,
адвокат, м. Харків

Матат А. В.,
Київський Національний університет
імені Тараса Шевченка

Ніколенко М. О.,
Господарський суд Дніпропетровської обл.

Ногай С. Ю.,
пенсіонер МВС України, м. Харків

Сєдая Ю. С.,
Харківський національний медичний університет
Таранушич С. В.,
Прокуратура Сумської обл.

Анотація: доволі непростий шлях демократичних перетворень в Україні (простих шляхів демократичного розвитку історія людства не знає) зачіпає буквально всі сторони суспільних відносин. Серед них доволі важливе місце посідає корпоративна соціальна відповідальність бізнесу.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність бізнесу, система ознайомлення підприємців з практикою корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, громадянське суспільство, інституції громадянського суспільства, профспілки, політичні партії, програми політичних партій, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, показник активності підприємців.

Анотация: довольно непростой путь демократических преобразований в Украине (простых путей демократического развития история человечества не знает) затрагивает буквально все стороны общественных отношений. Среди них довольно важное место занимает корпоративная социальная ответственность бизнеса.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность бизнеса, система ознакомления предпринимателей с практикой корпоративной социальной ответственности бизнеса, гражданское общество, институты гражданского общества, профсоюзы, политические партии, программы политических партий, органы государственной власти, органы местного самоуправления, показатель активности предпринимателей.

Annotation: the rather difficult path of democratic transformations in Ukraine (the history of mankind does not know the simple ways of democratic development) affects literally all aspects of social relations. Corporate social responsibility of business is very important among them.

Key words: corporate social responsibility of business, the system of familiarization of entrepreneurs with the practice of corporate social responsibility of business, civil society, civil society institutions, trade unions, political parties, programs of political parties, government bodies, local self-government bodies, entrepreneurs activity indicator.

Постановка проблеми. Стан та питома вага корпоративної соціальної відповідальності (далі – КСВ) у бізнес-середовищі значною мірою визначає рівень розвитку системи взаємовідносин «бізнес – суспільство – держава». На

думку доцента кафедри економіки, менеджменту і маркетингу Житомирського державного університету ім. Івана Франка І.В. Мосійчук, КСВ бізнесу є основою сучасного розвитку економіки України [8, с. 3].

Актуальність теми. Становлення і розвиток практики КСВ в Україні є суттєвим внеском у процес демократичних перетворень, наповнення їх істотним змістом, у зв'язку з тим, що кількість підприємств – учасників вирішення надважливих соціальних питань, за певних умов має збільшуватися. Тому дослідження однієї з сторін проблеми втілення у суспільні відносини практики КСВ, а саме – місця політичних партій у системі ознайомлення підприємств з нею, з використанням результатів кількісних досліджень, є доволі актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема КСВ бізнесу в англомовній і німецькомовній літературі деяких країн Західної Європи і США, з якою мали можливість познайомитися автори, досліджується, як буде показано нижче, вже доволі давно. Кількість монографій і статей вимірюється сотнями і десятками сотень. Науковці нашої країни теж приступили до її прискіпливого дослідження. Проблемі КСВ присвячена кандидатська дисертація А.С. Ласукової [5], монографія за наукової редакції А.М. Колота [14], статті Т.Р. Антошко, В.В. Бойко, С. Брехаря, О.В. Веряниченко, О.О. Гетьмана, М.С. Дейч, Н.В. Демченко, Л.М. Дідик, Г.В. Жосен, В.П. Звонаря, А.Г. Зінченко, М.І. Іванової, Р. Колишко, Л.В. Коломієць, С.Я. Короля, Л.О. Корчевської, Н.С. Косар, Н.С. Кузьо, Н.Л. Кусик, О. Лазоренко, І.М. Лісовенкової, О.С. Мороз, І.В. Мосійчук, В.Я. Нусінова, Я. Ободець, В.О. Оніщенко, О.І. Пальчук, О.С. Пархоменко, М.С. Пилипенко, Є.В. Рудинської, К.І. Садікової, С.В. Саннікової, М.А. Саприкіна, В.Я. Швець, В.Є. Шедякова, В.М. Шефер, Н.Л. Шишкової, Л.І. Юрчишиної, А.Б. Ярової та багатьох інших (на середину 2017 р. за підрахунками авторів побачили світ майже дві сотні статей, що тією чи іншою мірою торкалися проблем корпоративної соціальної відповідальності бізнесу та ролі політичних партій України у її розвитку).

Аналіз опублікованих праць українських вчених свідчить, про те, що, по-перше, більшість з них присвячена з'ясуванню сутності КСВ, розгляду її моделей, що існують в світі, основних етапів розвитку, деяких інших аспектів цього, порівняно нового для нас феномену¹ і, по-друге, певна їх кількість підготовлена з використанням кількісного дослідження, що дозволяє зробити висновок про те, що сучасна проблема досліджується за допомогою сучасних методів. Разом з тим, не можна не зауважити, що перемінні, які використовуються дослідниками, у більшості робіт, не розглядаються у системному взаємозв'язку.

Мета дослідження. В представленій статті автори зробили спробу дослідити рівень і напрями активності підприємств щодо ознайомлення з практикою КСВ в Україні на сучасному етапі, застосовуючи результати кількісного дослідження з використанням соціологічного методу². При цьому розглядається системний взаємозв'язок незалежних і залежних перемінних. Зусилля також приділялися питанню, якому науковці нашої країни присвятили ще недостатньо уваги – місцю і ролі політичних партій України у системі ознайомлення підприємств з КСВ у сучасній Україні. Дослідження проблеми здійснювалося у ракурсі порівняння з аналогічними процесами у повоєнній ФРН.

Викладення основного матеріалу. Розвиток теорії і практики КСВ можна умовно розділити на декілька періодів. У зв'язку з обмеженістю обсягу статті, автори дозволили собі зупинитися на повоєнному етапі, який розпочався в 1953 р. з виданням книжки американського професора-економіста Говарда Боуена (Howard Bowen) «Соціальні обов'язки підприємця», в якій він дав визначення корпоративної соціальної відповідальності бізнесу. Бізнесмени зобов'язані, писав він, проводити таку політику, щоб її реалізація була спрямована на діяльність, яка була б бажана з точки зору цілей і цінностей всього суспільства [24]. Колеги професора пов'язували зацікавленість цією проблемою високим рівнем його моральності. Президент Каліфорнійського університету Кларк Керр (Clark Kerr) після смерті професора Говарда Боуена в 1989 р. писав, що він був моральним наставником для всіх нас. Його книжка багато зробила, щоб доповнити традиції соціальної справедливості коледжу Гринелла³, розповсюдивши сферу моральної відповідальності на територію корпоративного капіталізму [14].

Подальший розвиток КСВ в країнах Західної Європи і США був пов'язаний з багатьма чинниками. У зв'язку з вищевказаними обставинами, автори вирішили зупинитися лише на деяких з них. Серед цих чинників, перш за все, варто назвати підвищення активності громадянського суспільства. Молода, але вже досить відома дослідниця різних аспектів проблеми КСВ (серед її наукового доробку – 4 монографії і 12 статей [31], доцент кафедри економіки Стокгольмського університету Кароліна Віндел (Karolina Windell) писала, що сучасна експансія КСВ бізнесу це – немов би результат тривалих дискусій щодо взаємовідносин бізнесу і суспільства, які, в сутності, зводяться до того, що справа компаній не лише ефективно вести бізнес і отримувати прибуток, але й створювати певну цінність для суспільства в цілому⁴. Таким чином, продовжувала вона, гасло Мілтона Фрідмана «справа бізнесу – це бізнес» (the business of business is business), сформульований ним ще в 1962 р. у книзі «Капіталізм і свобода», сьогодні поставлений під сумнів (1). А німецькі дослідники Х. Бекхаус-Мауль, К. Бідерманн, С. Нерліх та Ю. Полтауер (Holger Backhaus-Maul, Christiane Biedermann, Stefan Nährlich und Judith Polterauer) писали, що наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. підприємці ФРН відчули тиск з боку студентства, громадських організацій, ЗМІ, які звертали їхню увагу на важливість долучення до вирішення актуальних суспільних проблем. При цьому представники громадськості закликали пам'ятати німецькі традиції соціальної ринкової економіки та соціального партнерства між компаніями та профспілками [23]. З подібними нагадуваннями неодноразово зверталася Євангелістська Церква Німеччини (EKD)⁵. В одному з своїх меморандумів, оприлюднених у червні 2008 р., зазначалося, що останнім часом все більш актуальною стає проблема репутації підприємств у зв'язку з медіаскандалами, суспільний резонанс від яких посилюється з відчуттям поділу суспільства на бідних і багатих. Тому пропонувався новий діалог між підприємцями і Протестантською церквою з метою об'єднання економічних успіхів бізнесу з створенням соціальних умов для найманих працівників та інших елементів суспільства, які потребують соціальної допомоги [59].

Авторів матеріалу, як було сказано на його початку, цікавить проблема ролі політичних партій у процесі ознайомлення підприємств з практикою КСВ, тим більше, що вона недостатньо досліджена вченими нашої країни. У вітчизняній літературі, як правило, обмежуються констатацією фактів про те, що парламентські політичні партії

відповідного ідеологічного спрямування ініціювали прийняття законів, які сприяли розвитку КСВ тієї чи іншої країни⁶. Як, уявляється, це було б цілком зрозумілим, якби мова йшла про дослідження ролі політичних партій у розвитку КСВ тих країн, де розвиток буржуазних відносин має багатовікову історію, де існують глибокі традиції соціальної відповідальності підприємництва. Така постановка питання доволі характерна для таких країн як Австрія, Велика Британія, Голландія, Данія, Індія, Канада, Німеччина, США, Швейцарія, Швеція та багатьох інших. Так, доктор Галле-Віттенбергського університету ім. Мартіна Лютера (ФРН) Х. Бакхауз-Мауль (Holger Backhaus-Maul) писав, що корпоративна соціальна відповідальність бізнесу в Німеччині є глибоко традиційною, тому держава і політичні партії певною мірою відступили від спільних дій з підприємцями та їх асоціаціями [40]. Подібна установка існує і у Великій Британії, окрім відносин Уряду й політичних партій з тютюновим бізнесом. В 2008 р. в парламенті цієї країни було проведено засідання Всепартійної парламентської групи з КСВ, на якому, з метою покращення рівня суспільного здоров'я, здійснювався пошук шляхів зменшення продажу населенню тютюнових виробів. Причому, не йшлося про скорочення обсягів виробництва [28]. Разом з тим, важливо наголосити, що майже в усіх з названих країн органи державної влади, місцевого самоврядування, політичні партії, інші інституції громадянського суспільства⁷ беруть участь в інформуванні підприємницького середовища про важливість, сутність і шляхи розвитку КСВ, ініціюють відповідні учбові заклади для проведення високоякісної інформаційної та учбової роботи [25]. Професор Дорmundського бізнес-коледжу (федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія (ФРН) та Копенгагенської бізнес-школи (Данія) Джон Кемпбел (John Campbell) писав, що КСВ, як суспільна і професійна цінність, залежить від загальної культури суспільства, тобто від рівня його розвитку, від його соціалізації [25].

У сучасній вітчизняній літературі єдиної точки зору щодо природи КСВ не має, тим більше це стосується поглядів на роль і місце політичних партій у розповсюдженні її ідеї, теорії і практики. Як уявляється, це пояснюється тим, що деякі науковці дивляться на політичні партії України через стереотипи Західноєвропейської та Американської демократії, незважаючи на рівень розвитку громадянського суспільства в Україні⁸.

Перш ніж приступити до розгляду шляхів розповсюдження практики КСВ, рівня активності підприємців щодо ознайомлення з нею, а також – ролі політичних партій сучасної України у цих процесах, варто, як уявляється, зупинитися на двох питаннях цієї проблеми.

По-перше, як писав один за авторів представленої матеріалу, між громадянським суспільством і політичними партіями існують не тільки функціональні, але й органічні взаємозв'язки: політичні партії запліднюються і народжуються в надрах громадянського суспільства. Його зрілість зумовлюють зрілість політичних партій, тобто, їх здатність перемогти на виборах, спираючись на підтримку суспільства, а потім сформувати відповідні органи державної влади і місцевого самоврядування, представляючи його інтереси. Зрілість проявляється, перш за все, у наявності політичної організації (опозиції), здатної разом з інституціями громадянського суспільства контролювати парламентську більшість і створений нею уряд [22, р. 11; 26; 33, р. 31]. І, навпаки, - незрілість суспільства, як правило, обумовлює незрілість, тобто, безвідповідальність, політичних партій. Вона породжує немало негативних наслідків для суспільства. З-за обмеженого обсягу статті автор дозволив собі назвати лише два з них: перший – залежність від олігархів, які, користуючись недостатньою розвиненістю громадянського суспільства, через відповідні політичні партії намагаються споживати державу у власних інтересах, у кращому випадку залишаючи суспільство напризволяще: «кожен виживає як може» [37]; другий – олігархізація самих політичних партій, що тією чи іншою мірою торкається багатьох країн. Р. Міхельс свого часу писав, що політичні партії вже фактом свого будівництва, тобто поділу на партійні маси і партійне керівництво, яке прагне монополізувати право на прийняття рішень, приречені на цю тенденцію [37]. Розвиток демократії і, разом з нею, політичних партій, підвищення їх ролі у державотворчих процесах, піднесення впливу інституцій громадянського суспільства на вирішення справ у партійно-політичній сфері, що стало характерним для демократичних країн після Другої Світової війни, на думку американських дослідників Оскара Граскі та Джорджа Міллера (Oscar Grusky and George Miller), пом'якшили тенденцію до олігархізації політичних партій [33, р. 36-38]. Негативний вплив від цих двох наслідків посилюється, якщо вони якоюсь мірою співпадають, як між собою, так і з іншими сторонами суспільної кризи, про що красномовно свідчать уроки історії [7, с. 212].

Вищесказане особливо актуально для України, яка знаходиться на початку довготривалого періоду демократичної трансформації. За умови, коли громадянське суспільство у своєму розвитку робить свої перші кроки, важлива місія, яку неможливо переоцінити покладається на політичні партії. У цьому зв'язку неможливо не згадати слова Т.Г. Шевченка: «Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись?»⁸ [18, с. 539].

По-друге, політичні партії виконують певний перелік політичних функцій, що впливають з їхньої природи. Серед них – узгодження соціальних інтересів, без чого, по суті, неможливо виразити корінні інтереси широких верств населення, забезпечити вплив на них і, тим самим, заручитися їхньою підтримкою. Німецький професор політології Оскар Нідермайер (Oskar Niedermayer), який очолює Центр Отто Стаммера (Otto-Stammer-Zentrum) Вільного університету в Берліні писав, що діяльність політичних партій з посередництва між різними верствами населення виражається, з однієї сторони, у передачі їм безпосередньо або через ЗМІ об'єктивної інформації щодо рішень органів державної влади, а з іншої – якомога близьке поєднання соціальних інтересів різних верств населення⁹ (Оскар Нідермайер (Oskar Niedermayer) вживає іменник «змішування» - «mischung») з положеннями партійних програм, тим самим активізуючи мобілізаційну функцію політичних партій [56]. Післявоєнна партійна історія ФРН наочно демонструє дієвість вказаної функції політичних партій. Так, Християнсько-Демократичний Союз був першою політичною партією, яка на початку 50-х років звернулася до католиків, протестантів, підприємців і найманих робітників¹⁰, як і ХСС (в Баварії), а з кінця 50-х років – Вільні Демократи з закликом до спільних дій задля виходу з кризи на основі широких політико-правових і соціально-економічних програм. Одними з їх складників були: формування парламентської республіки на основі демократичної Конституції, розв'язання

соціальних суперечностей, створення умов для підвищення рівня життя широких верств населення [55; 58]. Виступаючи на мітингу Асоціації католиків-чоловіків Західної Німеччини у місті Бамберг 20.07.1952 р. співзасновник ХДС, перший канцлер Західної Німеччини Конрад Аденауер (Konrad Adenauer) говорив, що парламентська демократія передбачає відповідальність за все, що відбувається в державі не лише парламенту, муніципальних утворень, але й кожного громадянина [39]. ХСС вперше у 2009 р. включила у свою програму положення про КСВ. У ній зазначалося, що відповідно статуту від 18.07.08 р., ХСС, яка була заснована восени 1945 р., прагне державного порядку, демократичних свобод і соціальної відповідальності на основі християнських цінностей [42-43].

Таким чином, повоєнний досвід демократичних перетворень у ФРН показав, що, поміж іншого, вирішувалися задачі деолігархізації органів державної влади, політичних партій, розвиток громадянського суспільства, боротьба з корупцією, підвищення рівня життя людей. Причому, останнє вирішувалося шляхом спільних зусиль органів державної влади, інституцій громадянського суспільства, у тому числі, підприємницького середовища. Інтегративною силою виступали і виступають як парламентські, так і позапарламентські політичні партії, які, у свою чергу, мають бути підконтрольні парламентській опозиції і громадянському суспільству.

Отже, у розвитку теорії і практики КСВ мають бути зацікавлені практично всі суб'єкти політико-правової та економічної систем, інституції громадянського суспільства, і, перш за все, – політичні партії, а також їхні, або незалежні, електронні та друковані органи. Саме з цього виходили автори при підготовці гіпотези дослідження¹¹. У питальник були внесені ті з них, які, на думку авторів, мали реально забезпечити шляхи ознайомлення підприємців з практикою КСВ. Це: 1) TV; 2) Інтернет; 3) Економічна і правова л-ра; 4) Правові акти; 5) Представники інституцій громадянського суспільства; 6) Представники профспілок; 7) Представники політичних партій; 8) Програми політичних партій; 9) Партійні газети; 10) Партійні сайти; 11) Представники органів державної влади; 12) Представники органів місцевого самоврядування; 13) Акціонери; 14) Інвестори; 15) Споживачі; 16) Наймані працівники; 17) Колеги; 18) Друзі¹².

Перший крок у напрямку розвитку КСВ в Україні було зроблено у грудні 2005 року з проведенням форуму «Корпоративна соціальна відповідальність і Глобальний Договір» за участю представників КМУ, бізнес-спільноти, ООН, міжнародних та українських громадських організацій, ЗМІ та університетів. Його метою було започаткування й розвитку діалогу між різними групами зацікавлених у КСВ сторін, як українських, так і міжнародних, та їх заохочення до підписання Глобального договору. 25 квітня 2006 року його було офіційно підписано, що започаткувало розвиток КСВ в Україні, сприяло об'єднанню 34 провідних українських і міжнародних приватних компаній, асоціацій та інституцій громадянського суспільства, коло яких постійно розширюється [36, р. 19], а також zorganizувало його найбільш активних учасників на поширення ідеї та практики КСВ¹³.

Результати кількісного дослідження, проведеного авторами показує, що бізнес, особливо, мікро-, малий і середній, ще недостатньою мірою ознайомлений з КСВ. Про це свідчать показники (абсолютні і відносні) кількості підприємців, які чули про практику КСВ та ознайомилися з нею (на серпень 2017 р.), вміщені в Таблиці №1. З неї видно, що з цим питанням знайомі 141 підприємець, що становить 13,1% від загальної кількості опитаних¹⁴.

По містам відносний показник, найменший і найбільший, доволі відмінний: від 3,3 % - 6,7 % (Ахтирка, Бар, Біла Церква, Кременчук) до 21,4 % - 25,6 % (Одеса, Полтава), але середній - коливається від 10,0 % - 11,5 % (Дніпро, Вінниця, Луцьк, Харків) до 13,3 % - 16,0 % (Івано-Франківськ, Київ, Львів, Суми, Ужгород, Херсон, Чернівці). Невеликий розрив також у відносних показниках жінок і чоловіків, які чули про КСВ або знайомилися з нею (жінки – 51,8 %, чоловіки – 48,2 %).

Таблиця №2 дає можливість побачити канали інформації щодо практики КСВ, тобто – ініціативних суб'єктів такої інформації (відповідно гіпотези), а також – активність підприємців (показник активності) щодо кожного з них (важливу роль у цьому плані відіграє також таблиця №3¹⁵). З таблиці №2 видно, що з інформацією про КСВ по TV ознайомилися лише 2,8 % підприємців (4 особи). Таблиця №3 свідчить, що це – три киянки і один харків'янин. Але більш ніж половина підприємців зверталася до інтернету (51,1 %). З них жінок – 55,6 % і чоловіків – 44,4 %. Аналізуючи ці відносні показники, варто зауважити, що у даному випадку вживати термін «чули» інформацію про КСВ не зовсім коректно: незважаючи на доволі велику кількість інтернет-сайтів – носіїв інформації про КСВ, їх необхідно шукати, тобто проявляти цікавість щодо КСВ, активність, прагнення до інформації. Приведені відносні показники свідчать, що жінки більшою мірою займають активну позицію щодо інформації про КСВ¹⁶. Деякою мірою це ілюструє показник активності щодо позиції «3», до якої звернулися 10,6 % підприємців (15 осіб). З них 9 жінок і 6 чоловіків. Однакова кількість підприємців (14 осіб, 7 жінок і 7 чоловіків), тобто 9,9 % отримали інформацію про КСВ, як від представників профспілок, так і від – політичних партій (з таблиць №2 і №3 видно, що з 14 підприємців співпадають – 9). Не можуть не викликати цікавість доволі скромні показники активності підприємців щодо позицій «4» (правові акти), «11» (представники органів державної влади), «12» (представники органів місцевого самоврядування): інформацію про нормативно-правове регулювання КСВ отримав лише один підприємець з Харкова, а представники органів державної влади надали інформацію про практику КСВ трьом підприємцям (2,1 %) – двом харків'янам й одній жительці Полтави. Більш активною у цьому плані була діяльність представників органів місцевого самоврядування. Від них інформацію про практику КСВ отримали 11 підприємців (7,8 %) з Вінниці, Дніпра, Києва, Луцька, Одеси (2 особи), Полтави (2 особи), Сум, Херсона, Чернівців. Причини такого ставлення підприємців до органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб певною мірою будуть проаналізовані у

наступних публікаціях. У цьому ж матеріалі варто зупинитися лише на тих з них, які найчастіше зустрічаються у питальниках, і, безпосередньо стосуються питання, що досліджується. Так, серед причин, що гальмують розвиток КСВ в Україні, 73 % опитаних підприємців назвали високі податки, а 70,9 % - високий рівень корупції в органах державної влади. У цьому зв'язку не можна не зупинитися на рекомендаціях зустрічі стейкхолдерів, яка була спільно

проведена у жовтні 2017 р. посольством Королівства Нідерланди й Українським «Центром розвитку КСВ» у Києві. У її рекомендаціях визначається роль держави, як провайдера послуг. Зазначається, що вона має бути взірцем прозорості, проваджувати соціальну й екологічну політику, запроваджувати систему грантів та субсидій з метою заохочення КСВ [13].

Вирішальну роль у формуванні органів державної влади відповідно до ст. 5 Конституції України відіграє народ. Важливим політичним інструментом в його руках не тільки у справі їх формування, кадрового, програмного та ін. забезпечення, але й контролю за ними, разом з громадянським суспільством, є політичні партії. Це пояснюється тим, писав один з авторів представленого матеріалу, що в умовах демократії, з розвитком загальної, економічної, політико-правової, громадянської, підприємницької культури активної частини суспільства, політичні партії стають єдиним суб'єктом політичної системи, що здатен трансформувати індивідуальні та групові інтереси громадян у програмні, а у випадку перемоги на виборах – у загальносуспільні і загальнодержавні [7].

Смерть радянської ідеологічної, політико-правової та економічної системи, дала можливість розпочати ринкові трансформації в умовах масової, стислої в часі, приватизації засобів виробництва, відомої під назвою «шокова терапія». У свою чергу, це створило умови для вкрай суперечливих взаємовідносин між громадянським суспільством, яке робило на той час лише перші кроки у своєму розвитку, у тому числі, мікро, малим і середнім підприємницьким середовищем, політичними партіями, і, у зв'язку з цим, недостатньо контрольованими органами державної влади¹⁷. Природно, все це обумовило систему негативних, перш за все, соціальних наслідків, включно з істотним скороченням можливостей держави¹⁸. Тому втілення у суспільні відносини ідеї і практики КСВ, як було сказано вище, є основою сучасного розвитку економіки України. У таких умовах применшити роль політичних партій, машини яких призначені для формування довгострокових і короткострокових програм, включно з планами розвитку КСВ, практично неможливо. Безсумнівно, вона буде зростати разом з визріванням громадянського суспільства. А на сьогоднішній день є надія на те, писали автори у гіпотезі дослідження, що, з однієї сторони, політичні партії будуть об'єднувати у своїх лавах найкращих представників суспільства (у тому числі – підприємців), для яких створення політико-правових, організаційних та інших умов для самореалізації кожної людини, розвитку суспільства і держави, а не матеріальний інтерес, є найважливішою цінністю, а з іншої – активна частина громадянського суспільства буде все більш вимогливою, як до політичних партій, так і до сформованих за їхньою участю в інтересах суспільства органів державної влади.

Проведене дослідження має на меті, як було сказано вище, показати наскільки основні положення гіпотези співпадають з реальною дійсністю участі політичних партій у системі ознайомлення підприємців з практикою КСВ у сучасній Україні.

По-перше, порівняно значну активність проявили політичні партії у системі ознайомлення підприємців з ідеєю і практикою КСВ в Україні. Вище було сказано, що 14 підприємців мікро, малого і середнього бізнесу отримали відповідну інформацію від їхніх представників в 11 містах. Якщо у 8 містах було по одному бізнесмену, який отримав інформацію про КСВ від представників політичних партій, то у Києві, Львові і Чернівцях – по два (позиція №7 у таблицях №2 і №3). На жаль, у представників міських організацій майже 40 політичних партій, у тому числі, парламентських, не вдалося отримати інформацію про проведення якихось заходів щодо проблеми розвитку КСВ¹⁹.

По-друге, дуже важливу роль у реалізації політичними партіями своєї політико-правової природи відіграють їхні політичні програми. В Центрі європейських соціальних досліджень MZES (місто Мангейм, Німеччина) у 2009 році було проведено дослідження 200 програм політичних партій країн ЄС, що брали участь у виборах в Європейський парламент в 1979-2009 роках. В результаті, було зроблено висновок про те, що найбільш ефективними були ті з них, які містили блоки щодо напрямів і механізмів розвитку зовнішніх зв'язків, свободи і демократії, політичної та економічної систем, добробуту та якості життя, структури суспільства та окремих соціальних груп, тощо, а також механізми реалізації програмних цілей [27].

Один з авторів представленого матеріалу ще в 2010 році зробив спробу дослідити рівень підготовки політичними партіями своїх програм [6]. Використовуючи метод спостереження, автор писав, що партійні машини, приділяють недостатню увагу аналітичним дослідженням, необхідним для вибору тієї чи іншої ідеології, відповідної соціальної бази, постановки коректних партійних задач, формування механізмів їх реалізації, визначення союзників та опонентів, тощо. Бесіди-інтерв'ю з представниками керівних органів, міських та обласних організацій більш ніж тридцяти політичних партій, що проводилися автором в період 2004 – 2009 рр., показали, що програмні документи відповідних політичних сил готувалися тільки для реєстрації [6]. Політолог Вікторія Підгорна ще у 2006 році зазначала: «У нас взагалі проблема з програмами партій. Вони носять формальний характер, їх неможливо виконати буквально. Це дуже погано, тому що в нормальних країнах перш ніж партія виходить на вибори, все прописується до цифр, розрахунків. У нас такої культури немає...» [20]. В жовтні 2014 року, напередодні позачергових парламентських виборів в Україні була створена експертна група з 13 фахівців для аналізу програм політичних партій, які мали брати участь у виборчих перегонах. Вони представляли університети, наукові, фінансові та економічні установи України, США та Англії. Їхні висновки: програми політичних партій, як правило, не мають конкретики, постановки цілей, термінів для їх досягнення, критеріїв для оцінки прогресу, тощо [12].

Подібна картина спостерігається і з відображенням ідеї, теорії і практики КСВ в програмах політичних партій України. Український Центр «Розвитку КСВ» напередодні позачергових парламентських виборів 2014 р. проаналізував програми політичних партій щодо наявності в них постановки завдань і визначення шляхів розвитку КСВ. Аналіз показав, що питання розвитку соціальної відповідальності згадується у програмах восьми політичних партій²⁰: ВО «Свобода», партія «Зелена Україна», партія «Зелені», партія «Зелених України», Партія регіонів, Об'єднана опозиція «За Батьківщину» (вона була створена у грудні 2011 р. на основі опозиційного ВО «Батьківщина» для формування єдиного виборчого списку на парламентських виборах 2012 р. з членів партій «Громадянська позиція», «За Україну!», «Народна самооборона», Народний рух України, Меджліс

кримськотатарського народу, «Реформи і порядок», Соціально-християнська партія, «Фронт змін» [4; 11]. Але положень про впровадження і розвиток КСВ на державному рівні вони не мали. Програми деяких політичних партій, зазначається в аналізі, містять окремі елементи соціальної відповідальності, такі як охорона довкілля, благодійність і підтримка малозабезпечених верств населення. Окремі програми деяких партій (партія «Удар» Віталія Кличка) містять положення про соціальну відповідальність підприємств, проте їх розуміння даного поняття відрізняється від загальноновизнаних міжнародних стандартів, що свідчить про недостатню обізнаність вітчизняних політиків з даної тематики. З цього можна зробити висновок, підкреслюється наприкінці аналізу, що КСВ не розглядається кандидатами в народні депутати як нагальна потреба [14]. Не має положень про КСВ і в Коаліційній угоді 2014 р.

Вищесказане дає можливість зрозуміти низьку активність підприємців щодо позицій «8», «9», «10» (програми політичних партій, партійні газети і сайти) у таблицях №2 і №3. Якщо з партійними програмами ознайомилися три підприємця (Луцьк, Полтава, Харків), партійними сайтами – лише один (Херсон), то в партійних газетах підприємці, природно, нічого не змогли знайти стосовно КСВ.

Таблиця №4 дає можливість побачити і проаналізувати вік підприємців, які цікавилися практикою КСВ. Абсолютні і відносні показники, що містяться у ній, дають оптимістичну надію на те, що справа розвитку КСВ знаходиться в руках молодих людей. Так, підприємці віком 18-30 років становлять 31,9 %, а віком 31-40 – 36,8 % (всього – 68,7 %). Детально ці відносні показники будуть проаналізовані в наступних публікаціях.

Ознайомлення з ідеєю, теорією і практикою КСВ ще не гарантує того, що підприємці будуть втілювати її у свою повсякденну діяльність. Окрім бажання, відповідного рівня загальної, підприємницької, правової, соціальної, екологічної культури і, звідси, відповідальності, необхідні певні політичні, правові, економічні, організаційні, інформаційні чинники, які б заохотили підприємців до втілення у свою практичну діяльність ідею КСВ. Таким чином було б забезпечено підвищення ефективності ознайомлення з її практикою. Забігаючи вперед²¹, варто, хоча б побіжно, показати її. Аналіз отриманих результатів свідчить, що у своїй діяльності реалізують практику КСВ 41,8 % тих підприємців, які ознайомилися з інформацією про неї.

Таблиця №1 Кількість підприємців, які ознайомилися з ідеєю та практикою КСВ

№ з/п	Міста України	Всього		Жінки		Чоловіки	
		Абсолют. показник	Відносний показник	Абсолют. показник	Відносний показник	Абсолют. показник	Відносний показник
1	Харків	20	10%	6	30%	14	70%
2	Полтава	15	21,4%	6	40%	9	60%
3	Одеса	22	25,6%	12	54,5%	10	45,5%
4	Херсон	7	14,5%	4	57,1%	3	42,9%
5	Київ	15	14,2%	9	60%	6	40%
6	Луцьк	11	11,5%	7	63,6%	4	36,4%
7	Львів	8	16%	4	50%	4	50%
8	Ужгород	7	15,5%	6	85,7%	1	14,3%
9	Ів-Франківськ	7	15,5%	4	57,1%	3	42,9%
10	Чернівці	6	14,2%	3	50%	3	50%
11	Дніпро	7	10%	5	71,4%	2	28,6%
12	Вінниця	5	11,1%	2	40%	3	60%
13	Бар	1	5%	1	100%	-	-
14	Суми	6	13,3%	2	33,3%	4	66,7%
15	Ахтирка	1	3,3%	1	100%	-	-
16	Кременчук	2	6,7%	1	50%	1	50%
17	Біла Церква	1	3,3%	-	-	1	100%
18	Зачепилівка	-	-	-	-	-	-
		141	13,1%	73	51,8%	68	48,2%

Таблиця №2 Перелік носіїв інформації про КСВ та характеристика активності підприємців щодо ознайомлення з нею (в абсолютних і відносних показниках)

№ з/п	Міста України	Активність підприємців												Всього
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1	Харків	1	9	1	1	3	1	1	1	-	-	2	-	20
2	Полтава	-	3	5	-	-	2	1	1	-	-	1	2	15
3	Одеса	-	13	4	-	-	3	-	-	-	-	-	2	22
4	Херсон	-	4	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	7
5	Київ	3	7	1	-	-	1	2	-	-	-	-	1	15
6	Луцьк	-	7	-	-	-	1	1	1	-	-	-	1	11
7	Львів	-	4	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-	8
8	Ужгород	-	4	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	7
9	Ів.-Фр	-	4	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	7
10	Чернівці	-	3	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	6
11	Дніпро	-	4	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	7
12	Вінниця	-	2	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	5
13	Бар	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

14	Суми	-	3	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	6
15	Ахтирка	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
16	Кременчук	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
17	Б Церква	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
18	Зачепилівка	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		4	72	15	1	3	14	14	3	-	1	3	11	141
		2.8%	51.1%	10.6%	0.7%	2.1%	9.9%	9.9%	2.1%	-	0.7%	2.1%	7.8%	13.1%

Таблиця №3 Перелік носіїв інформації про КСВ та характеристика активності підприємців за статевою ознакою щодо ознайомлення з практикою КСВ (в абсолютних і відносних показниках)

№ з/п	Міста України	1		2		3		4		5		6		7		8		10		11		12		
		ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	
1	Харків	-	1	5	4	1	-	-	1	-	3	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	2	-	-
2	Полтава	-	-	2	1	2	3	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-
3	Одеса	-	-	8	5	2	2	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
4	Херсон	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-
5	Київ	3	-	3	4	1	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
6	Луцьк	-	-	4	3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-
7	Львів	-	-	1	3	1	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Ужгород	-	-	3	1	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Ів.-Фр.	-	-	2	2	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Чернівці	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
11	Дніпро	-	-	3	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
12	Вінниця	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
13	Бар	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Суми	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
15	Ахтирка	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Кременчук	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Біла Церква	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Зачепилівка	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Абсолютні показники	3	1	40	32	9	6	-	1	-	3	7	7	7	7	2	1	-	1	1	1	2	5	6
	Відносні показники	66.7	33.3	55.6	44.4	60	40					50	50	50	50	66.7					33.3	66.7	45.5	56.5

Таблиця №4 Характеристика активності підприємців за статевою та віковою ознаками щодо ознайомлення з практикою КСВ (в абсолютних і відносних показниках)

№ з/п	Міста України	Жінки						чоловіки						
		18-25	26-30	31-40	41-50	51-60	3а 60	18-25	26-30	31-40	41-50	51-60	3а 60	
1	Харків	-	2	2	1	1	-	1	3	9	-	1	-	-
2	Полтава	2	1	2	-	-	1	1	3	1	1	1	1	2
3	Одеса	2	6	-	2	1	1	1	3	3	1	1	1	1
4	Херсон	2	-	1	-	-	1	-	1	1	-	1	-	-
5	Київ	1	3	2	2	1	-	1	1	2	2	-	-	-
6	Луцьк	-	-	4	2	1	-	-	2	1	1	-	-	-
7	Львів	-	1	2	-	1	-	2	1	-	1	-	-	-
8	Ужгород	-	-	4	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-
9	Ів.-Фр.	-	1	2	-	1	-	-	1	1	1	-	-	-
10	Чернівці	-	1	-	-	2	-	-	1	1	1	-	-	-
11	Дніпро	-	-	4	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-
12	Вінниця	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-	1	-	-
13	Бар	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Суми	1	-	1	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-
15	Ахтирка	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Кременчук	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
17	Б.Церква	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	Абс пок	6	15	26	12	9	3	6	18	26	12	5	3	
	Від пок	8.2	20.5	35.6	16.4	12.3	4.1	8.8	26.5	38.2	17.6	7.4	4.4	

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки:

1. В умовах переходу України до ринкових відносин і зменшення соціальних можливостей держави, гостро постало питання соціального розмежування в доходах різних верств населення, різкого збільшення кількості бідних і безробітних, що ставить під сумнів ефективність обраних демократичних реформ.
2. В таких обставинах запровадження і розповсюдження практики КСВ бізнесу є основою сучасного розвитку економіки нашої країни.
3. Україна приєдналася до всесвітнього руху КСВ і зробила вже перші кроки в напрямку її розвитку і поширення.
4. Практика КСВ вже стала предметом дослідження науковців нашої країни. Позитивним є те, що багато з них застосовують кількісне дослідження.

5. Розвитком КСВ почали опікуватися інституції громадянського суспільства. Деякі з них готують аналітичні звіти щодо участі у русі КСВ органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, приватних підприємств тощо.

6. Для більш глибокого дослідження поставленої проблеми автори проаналізували досвід повоєнної ФРН, який показав що:

а) у повоєнній Західній Німеччині, а з 1949 р. – ФРН, перш за все, політичними партіями, були розроблені програми відновлення зруйнованої економіки, розвитку науки, освіти, інноваційної діяльності. Вони були нерозривно пов'язані з вирішенням задач поліпшення рівня життя широких верств населення;

б) соціально-економічний розвиток країни безпосередньо пов'язувався з зменшенням розриву у доходах між багатими і бідними, як важлива умова мобілізації німецької нації на подолання жахливих наслідків війни;

в) багато уваги приділялося розвитку громадянського суспільства, політичних партій, їх контролю за діяльністю органів державної влади;

г) доволі істотне місце в теоретичній і практичній діяльності політичних партій, як парламентських, так і позапарламентських, посідала практика КСВ.

д) рівень розвитку КСВ у вирішальній мірі залежить від рівня розвитку громадянського суспільства, ступеню його культури і соціалізації;

е) у розвитку КСВ зацікавлені практично всі суб'єкти суспільних відносин.

7. Роль політичних партій у державотворчих процесах применшити неможливо. Саме партійними машинами формуються довгострокові і короткотермінові програми розвитку, здійснюється кадрове забезпечення як їх реалізації, так і законотворчого процесу, органів виконавчої влади, опрацювання перспективних напрямків розвитку культури, політики, економіки, правотворення, науки, освіти, охорони здоров'я, агросектору, соціальних відносин, тощо.

8. Кількісне дослідження проведене авторами з метою з'ясувати участь політичних партій у системі ознайомлення підприємців з практикою КСВ на сучасному етапі показало, що:

а) на сьогодні вже існує певна система ознайомлення підприємців з інформацією щодо практики КСВ;

б) політичні партії, незважаючи на їх роль у політичній системі України, не виражають у повній мірі, як інтересів різних соціальних верств, у тому числі підприємців, так і інтересів розвитку людини, суспільства і держави. Перед позачерговими парламентськими виборами 2014 р. питання розвитку КСВ тією чи іншою мірою містилося в програмах лише восьми політичних партій з 200, що існували на той час в Україні, а в Коаліційній угоді 2014 р. його не було взагалі. Як наслідок, підприємці проявили не дуже високу активність (12,7 %) стосовно представників політичних партій, партійних програм, партійних газет, партійних сайтів щодо ознайомлення з практикою КСВ;

г) вищесказане певною мірою обумовило доволі невисокий показник активності підприємців стосовно органів державної влади;

д) разом з тим, не можна не сказати, що політичні партії за вищезазначеним показником активності підприємців щодо ознайомлення з практикою КСВ посідають друге місце після інтернету;

е) показник активності жінок і чоловіків – підприємців щодо ознайомлення з практикою КСВ приблизно однаковий. Разом з тим, активних жінок більше на 5 осіб, що становить 3,6 % опитаних;

ж) показник активності підприємців віком 18-30 рр. щодо ознайомлення з практикою КСВ становить 31,9 %, а віком – 31-40 – 36,8 %, що у сумі становить 68,7 %. Це свідчить про те, що справа розвитку КСВ в Україні знаходиться в руках молоді, тобто у неї є майбутнє.

Рекомендації:

1. Громадськості, перш за все, науковій, освітянській, приділяти більше уваги підготовці і впровадженню в навчальний процес у середній та вищій школі навчальних предметів, пов'язаних з соціальною відповідальністю.

2. Громадським організаціям, політичним партіям залучати до роботи більше молоді, особливо, студентської, яка, великою мірою, орієнтована на втілення у суспільну практику отриманих знань.

3. У сучасних умовах важкого і суперечливого пошуку оптимальної моделі демократичних перетворень в Україні, коли становлення і розвиток практики КСВ роблять свої перші кроки, все більшу роль, має відігравати взаємозв'язок науковців-економістів, соціологів, політологів, правників, соціальних психологів, культурологів та інших, представників профспілок, інших громадських організацій а також політиків - членів політичних партій з підприємцями. Від цього певною мірою будуть залежати основні напрямки розвитку підприємницької культури, культури демократії взагалі, системну складову частину якої складає раціоналізм, який, у свою чергу, містить моральність і соціальну відповідальність.

4. Громадським організаціям разом з науковцями зосередити свою увагу, особливо від-час передвиборчого процесу, на аналізі передвиборчих програм політичних партій – суб'єктів виборчого процесу, а після нього – на аналізі їх виконання. Результати таких аналітичних досліджень мають бути донесені до громадськості через ЗМІ, у тому числі – інтернет.

5. Громадським організаціям разом з опозиційними політичними партіями постійно тримати у полі свого зору діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування стосовно заходів щодо заохочення підприємців розвивати практику КСВ.

ПРИМІТКИ

1. Тому автори вважали недоцільним з'ясування сутності і моделей КСВ.

2. У період з січня 2016 р. до серпня 2017 р. шляхом анкетування було опитано 1086 респондентів – в основному підприємців мікро, малого і середнього бізнесу (власники великого бізнесу дуже важко йшли на контакт, пропонуючи замість себе представників своїх компаній. Тому їх чисельність доволі незначна, про що йдеться нижче) обох статей, віком від 18 до 70 років: 1. Харкові було опитано 200 респондентів; 2. Полтаві-70; 3. Одесі-86; 4. Херсоні-48; 5. Києві-105; 6. Луцьку-95; 7. Львові-50;

8. Ужгороді-45; 9. Івано-Франківську-45; 10. Чернівцях-45; 11. Дніпрі-70; 12. Вінниці-45; 13. Барі Вінницької обл.-20; 14. Сумах-45; 15. Ахтирці Сумської обл.-30; 16. Кременчуці Полтавської обл.-30; 17. Білій Церкві Київської обл.-42; 18. Зачепилівці Харківської обл.-15.

3. Приватний коледж гуманітарних наук було засновано у 1846 р. у містечку Давенпорті штат Айова представниками Конгрегаційної общини (форма організації релігійного життя, в основі якого знаходиться незалежність кожної помісної общини віруючих (конгрегації) від світської і церковної влади, а також Рух за соціальне Євангеліє, тобто допомога тим, хто її потребує [29]. Життя таких общин ґрунтується на принципах віри, свободи і стипендії (допомога тим, хто хоче вчитися [38]. Наприкінці XIX ст. коледж було перенесено у містечко Гриннел (штат Айова), де ним почав опікуватися засновник поселення один з лідерів руху Аболіціоністів (рух за відміну рабства в США, лідери якого після закінчення Громадянської війни 1861-1865 рр. стали також одними з керманців боротьби за соціальну справедливість, права жінок, тощо [21] Джозія Бушнелл Гриннелл (Josiah Bushnell Grinnell). З 1909 р. коледж офіційно носить ім'я свого благодійника. Це був перший університет в США, в якому почали викладати політологію і досліджувати її проблеми [29].

4. Професор кафедри управління персоналом та економіки праці Інституту підготовки кадрів О.А. Грیشнова та завідувач кафедри управління персоналом та економіки праці Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, професор А.М. Колот вважають, що світовий і, передусім, американський досвід переконує, що ініціатором КСВ спочатку був не стільки бізнес, скільки органи державної влади. Так, у 1977 р. Конгрес США ухвалив нормативний акт, який зобов'язує американські банки здійснювати інвестиції в ті території, на яких вони розміщені та здійснюють основні операції [14, с. 50].

5. ЕКД – об'єднання (унія) лютеранських і реформатських земельних Церков Німеччини (46). Один з авторів представлено матеріалу свого часу писав про роль протестантизму, як ідеології становлення млодобуржуа у Середньовічній Європі, у процесі розвитку буржуазних відносин в окремих країнах Західної Європи. Значною мірою він обумовлювався й обумовлюється боротьбою двох «хвиль» підприємництва (дореволюційної – млодобуржуазії – носія протестантської трудової етики, тобто внутрішнього регулятора, серцевини мотиваційного механізму. Нагородою в її боротьбі за звільнення від грубого патерналізму (феодалізму) в суспільстві, де панують цінності протестантської трудової етики, була свобода людини, однією з найважливіших складових якої був труд, спрямований на самореалізацію особи й допомогою тим елементам громади, які її потребували [44; 48]. І постреволюційної (з середини XIX ст.) «хвилі» – «нових» підприємців, які, у своїй більшості, сприймали лише зовнішній вплив (закон), не визнаючи деяких конституційних цінностей, серед яких була рівність [30]. Боротьба між політичними силами (як правило, центристськими), що представляли, як інтереси цих двох «хвиль», так й інтереси общини та найманих робітників, була і є однією з найважливіших умов формування та узгодження суспільних, соціально-економічних і політико-правових інтересів і цінностей (серед них - свобода, права людини, перетворення права і закону у внутрішній мотиватор активної частини суспільства, тощо), що знаходять своє закріплення в Основних законах, а також - свій вираз в якісно новому соціально-економічному феномені – КСВ. З однієї сторони, вона свідчить про панування у суспільстві цінностей, носієм яких були підприємці «першої хвилі», а з іншої, - про суттєво новий рівень взаємовідносин між суспільством, бізнесом (елементами громадянського суспільства) і державою [34], за якого остання має поступово перетворитися в інструмент реалізації суспільства [47; 50; 54]. Автор готовий до заперечень, які доволі широко розповсюджені в економічній, історичній, правовій, соціологічній, психологічній, тощо літературі і знаходять свій вираз у тому, що період первинного накопичення капіталу характеризується, перш за все, жадібністю буржуа (разом з тим, поруч, у протестантських релігійних общинах народжувалися елементи моральної економіки). Для відповіді на них використовується, як уявляється, доволі доречна позиція відомого американського дослідника, професора економіки, керівника Програми Поведінкових наук Незалежного інституту теоретичних досліджень у Санта-Фе, штат Нью-Мексико, США (Інститут займається міждисциплінарними дослідженнями фундаментальних властивостей складних адаптивних систем, у тому числі – математичних, фізичних, біологічних, соціальних) Семюеля Боулза, яка є однією з провідних у його фундаментальній роботі «Моральна економіка», підготовці і написанню якої дослідник присвятив більше тридцяти років. У нас немає етнографічних або історичних свідчень, писав Семюель Боудз, існування успішних суспільств, байдужих до доброчесності [2, с. 234].

6. У цьому аспекті суттєво відрізняється доволі ґрунтовне дослідження доцента Інституту економіки та бізнес-освіти Уманського державного педагогічного університету Л.Л. Стрембицької. Досліджуючи розвиток КСВ в Україні, дослідниця пише, що на сучасному етапі політичної партії в Україні не розглядають соціальну відповідальність як цілісну концепцію, а декларують лише окремі її частини, такі як охорона довкілля, благодійність і підтримка малозабезпечених верств населення. Також відсутнє чітке розуміння суті соціальної відповідальності підприємств і трапляється підміна понять (КСВ – це податки для великого бізнесу) [16].

7. Один з авторів представлено матеріалу дотримується точки зору про те, що мікро, малий і середній бізнес є органічною, найбільш активною частиною громадянського суспільства [7, с. 214];

8. Спроба дослідити рівень розвитку громадянського суспільства в Україні за допомогою кількісного дослідження з використанням соціологічного методу була зроблена одним з авторів представлено матеріалу. Воно показало, що громадянське суспільство нашої країни робить тільки перші кроки у своєму розвитку [7, с. 217-218].

9. Аналізуючи приведені рядки Тараса Шевченка, відомий лікар і журналіст Анатолій Якименко пише, що теорія інфантильної недієздатності та лідерської залежності – добра теорія, але вона не пояснює дію, яка відбулася вранці 20 лютого 2014 р., вона також не пояснює дві моделі національної поведінки, які, на перший погляд, є несумісними: з одного боку для українців влада не є сакральною, і вони не допустять над собою «царя», з іншого боку, вони чекають на лідера (19). Як уявляється, діагноз поставлено вірно. Тільки слово «чекати» доцільно осучаснити: не чекати, а – жити, докладаючи зусиль до демократичних змін. Спочатку людей, які прагнуть демократичних перетворень не досить багато, але поступово їх коло дедалі розширюється, перш за все, за рахунок дрібних і середніх підприємців, які, в силу своєї соціальної природи, є одним з найактивніших і найпоспідовніших суб'єктів боротьби за втілення в суспільні відносини цінностей конституційного ладу [10, с. 113-124]. Боротьба за справедливість завжди, як показує світова практика, викликає відгук у серцях людей, кликає їх до об'єднання, незважаючи на те, що їм, м'яко кажучи, не дуже легко. Вони йдуть шляхом боротьби за конституційні цінності, самовиховуючись і виховуючи демократичну еліту, здатну взяти відповідальність за майбутнє своєї країни, суспільства, за створення конституційно-правових, політичних, економічних, культурних, тощо умов для розвитку і самореалізації кожного громадянина. Таким чином створюються умови для формування громадянського суспільства, в надрах якого народжуються політичні партії, у тому числі – парламентська опозиція. Один з авторів представлено матеріалу писав, що сила громадянського суспільства і парламентської опозиції набагато посилюється, якщо вони діють разом [7, с. 212]. В 17-ому номері німецького журналу «Шпигель» (Der Spiegel) за 1966 р. Карл Ясперс (Karl Jaspers) – один з творців екзистенціалізму, професор філософії Гейдельберзького і Базельського університетів (з першого в 1937 р. був вигнаний як антинацист), член Гейдельберзької Академії наук помістив статтю, в якій, звертаючись до читачів, писав: Як ми керуємо? Хто нами керує? Звідкіля беруться політики? Як структура Федеративної Республіки, теоретична і юридична, впливає на фактичні події? Що відбувається в структурі Федеративної Республіки? Здається, - від демократії до партійної олігархії, від партійної олігархії до диктатури. Для того, щоб тенденції не перетворилися в прогноз, політичні партії

(в тексті статті – «сторони») мають політично виражати інтереси людей. Але такого не відбувається, продовжував він, важливим є ефект їхньої дії, але він досить низький. Одна з найважливіших причин цього – дуже слабкий рівень поінформованості людей, вони ще недостатньо навчилися думати, приймаючи на виборах те чи інше рішення. Тобто, наголошував Карл Ясперс (Karl Jaspers) політичні партії не повною мірою реалізують свої функції, діючи на етапі передвиборчого процесу відповідно до принципів рекламної технології [52]. Видається, що думки, звернені до німецьких читачів більш ніж 50 років тому, дуже актуальні для сьогоденної України.

10. Це не могло не обумовлювати практику CSR. Але масовою вона стала лише в середині 90-х років ХХ ст. Її започаткувала компанія-виробник ліків «Betercham», яка використала практику CSR в якості конкурентної переваги [49].

11. Політика ХДС, складовою частиною якої були суттєві соціально-економічні перетворення під назвою «Німецьке економічне чудо», а також узгодження соціальних інтересів різних верств населення, дала підставу партії претендувати на звання «народної». Прагнули так саме себе називати й інші парламентські партії ФРН того часу [55]. Не можна не зазначити, що однією з найважливіших умов реалізації такої політики, була допомога США в рамках плану держсекретаря Дж. Маршалла (George Marshall) під назвою «Європейська програма відновлення» (ERP) [53; 60]. Завдяки їй реалізації, вже у 1952 р. Західна Німеччина вийшла на передові позиції в світі з експорту промислових виробів [53]. Високих результатів у розвитку економіки і, як наслідок, забезпечення зростання добробуту населення вдалося досягти за рахунок дуже низького рівня корупції. Професор соціології Амстердамського університету Е. Бланкенбург (Erhard Blankenburg) писав, що несприйняття корупції було частиною самоусвідомлення політичної культури у повоєнній Німеччині. Тому, продовжував він, політика й адміністрація у ФРН тих часів здавалися зразками правильності і відповідальності. Однією з найважливіших причин низького рівня корупції у повоєнній Західній Німеччині професор Е. Бланкенбург (Erhard Blankenburg) вбачав у традиціях пруської правильності [41].

12. При проведенні дослідження автори використовували «складну» (гіпотетично-дедуктивний метод [51; 57] гіпотезу, яка дозволяє всебічно (системно) виразити відповідну теорію. Австрійський філософ, професор університету міста Інсбрук Г.Фрей (Gerhard Frey, 19.10.15 – 19.06.02) писав, що гуманітарні науки з використанням методів, притаманних природничим, стають науками у повному розумінні слова [45].

13. В таблицях № 2 і № 3 представники органів державної влади, місцевого самоврядування, інституцій громадянського суспільства, політичні партії, їхні носії інформації, інші суб'єкти суспільних відносин, які потенційно можуть забезпечити шляхи розповсюдження інформації щодо практики КСВ, позиціонуються відповідно вищевказаних цифр.

14. Серед вітчизняних науковців одностайності щодо ініціативних учасників КСВ, які спрямовували і спрямовують свої зусилля на поширення її ідей та практики в Україні, немає. Так, завідувач кафедри економічної теорії, мікро- і макроекономіки Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, професор Н.І. Гражевська та канд. економ. наук, викладач кафедри економіки Гірне Американського університету (GAU) А.В. Мостепанюк вважають, що практику КСВ в Україні певною мірою ініціюють міжнародні корпорації (3). А доцент кафедри економіки та організації діяльності суб'єктів господарювання Української інженерно-педагогічної академії (місто Харків) О.С. Пархоменко робить висновок про те, що поширення практики КСВ стало наслідком тиску з боку ЗМІ та акціонерів українських компаній [9].

15. З них – 29, які можна віднести до категорії великого підприємництва, але лише за таким показником, як кількість працюючих (Харків-2, Полтава-3, Одеса-3, Київ-3, Луцьк-2, Львів-2, Івано-Франківськ-3, Чернівці-4, Дніпро-4, Вінниця-2, Ахтирка-1), що складає лише 2,6 % від кількості опитаних.

16. У таблиці №3 пропущена позиція «9», у зв'язку з тим, що у таблиці №2 вона виявилася не заповненою.

17. У наступних публікаціях щодо розвитку КСВ в Україні будуть показані причини такої активності.

18. Про проблеми, що виникли і можуть ще виникнути, внаслідок нерозвиненості громадянського суспільства в пострадянських країнах (на прикладі Східної Німеччини, Польщі й Румунії після Оксамитових революцій 1989-1991 рр.), писав професор Принстонського університету (США) Стефен Коткін (Stephen Kotkin). На Заході бачили, писав він, що Радянська система програє Західній цивілізації. Разом з тим, вважалось, що її відмирання буде досить повільним, тобто, достатнім для визрівання в її надрах громадянського суспільства – необхідного середовища для народження підприємницької верстви, відповідних політичних партій, тощо. Але відбувся, буквально, її обвал [32, р. 16]. І, як наслідок, - особливості формування громадянського суспільства в пострадянських країнах, у тому числі – в Україні. Одна з них - слабкий взаємозв'язок політичних партій, суспільства і підприємницького середовища.

19. Заступник директора Програми розвитку ООН в Україні Блерта Чела писала, що в Україні протягом 1990-2015 рр. валовий національний дохід на душу населення впав на 31,9 % [17].

20. Більш детально питання щодо діяльності на місцях як парламентських, так і позапарламентських політичних партій буде розглянуто у наступних публікаціях.

21. З 200, що існували на той час в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бизнес и общество: брак по расчету? Интервью с Каролина Винделл (Karolina Windell) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://csrjournal.com/1073-biznes-i-obshchestvo-brak-po-raschetu-intervju-s.html>
2. Боулз С. Моральная экономика. Почему хорошие стимулы не заменят хороших граждан // пер. с англ. Д. Шестакова. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. – 336 с.
3. Гражевська Н.І., Мостепанюк А.В. Розвиток корпоративної соціальної відповідальності в умовах загострення глобальних проблем сучасності / Н.І. Гражевська, А.В. Мостепанюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulletineconom.univ.kiev.ua/wpcontent/uploads/2016/04/177_2-1.pdf
4. Колесников О. Стратегія позиціонування політичних партій на парламентських виборах 2012 року в Україні / О. Колесников // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2013_3/Visnik_3_2013_st_15.pdf
5. Ласукова А.С. Розвиток банківського бізнесу в Україні на засадах корпоративної соціальної відповідальності / А.С. Ласукова: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.08. Нац. банк України, Держ. ВНЗ «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми, 2014. – 220 с.
6. Лукаш С.Ю. Проблеми реалізації політичними партіями функцій, передбачених в ст. 36 Конституції України // Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт»: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (XXIII Харківські політологічні читання) / С.Ю. Лукаш. – Х.: ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України, 2010. – С. 114-116.
7. Лукаш С.Ю. Щодо проблеми партійної культури в Україні: розуміння, стан, перспективи розвитку / С.Ю. Лукаш // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, юридичний факультет, 2016. – Вип. 21. – С. 209-231.

8. Мосійчук І.В. Корпоративна соціальна відповідальність як основа сучасного розвитку економіки / І.В. Мосійчук // Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки. – 2015. – №3. – С. 3-15.
9. Пархоменко О.С. Чинники і напрями розвитку політики корпоративної соціальної відповідальності українських компаній / О.С. Пархоменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.m.nauka.com.ua/?op=1&j=efektyvnaekonomika&s=ua&z=3003>
10. Петришева О.М. Роль середнього класу у становленні громадянського суспільства / О.М. Петришева: дис...канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: 2009. – 206 с.
11. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://page.if.ua/election-rada-2014/party/75/>
12. Порівняння програм політичних партій. VoxUkraine, для УП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/21/7041350/>
13. Розвиток КСВ в Україні: що повинні робити уряд, бізнес, громадські організації та донори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://csr-ukraine.org/article/%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B2-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D1%89%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B8/>
14. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / А.М. Колот, О.М. Грішнова та ін.; за наук. ред. д-ра економ. наук проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 501 с.
15. Соціальна відповідальність у програмах політичних партій. Аналіз Центру «Розвиток КСВ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/Sergey/Downloads/Analysis%20of%20the%20political%20parties%20and%20CSR_ukr.pdf
16. Стрембіцька Л.Л. Оцінка інтенсивності впровадження корпоративної соціальної відповідальності в Україні / Л.Л. Стрембіцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/2250/1/strembitska.pdf>
17. Чела Б. Индекс человеческого развития: Украина падает, что делать / Б. Чела [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2017/04/13/623821/>
18. Шевченко Т.Г. Юродивий / Т.Г. Шевченко. Повне зібрання творів у 12 томах. – Т.2. Поезія, 1847-1861. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 258-260.
19. Якименко А. Недосліджені аспекти національного інфантилізму / А. Якименко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvyuua.net/analytics/society/nedoslidzheni-aspekti-natsionalnogo-infantilizmu.html>
20. Яхно А. «Детская болезнь» / А.Яхно // День. – 2006. – 18 мая.
21. Abolitionist Movement [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.com/topics/black-history/abolitionist-movement>
22. Allern E., Bale T. Political Parties and interest groups: Disentangling complex relationships / E. Allern, T. Bale // Party Politics (Sage). The International Journal for the Study of Political Parties and Political Organizations. – 2012. – №18 (1). – P. 7-25. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppq.sagepub.com/content/18/1/27>
23. Backhaus-Maul H., Biedermann Chr. / H. Backhaus-Maul, Chr. Biedermann, S. Nährlich, J. Polterauer. – Corporate Citizenship in Deutschland. Die überraschende Konjunktur einer verspäteten Debatte [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-531-91930-0_1
24. Bowen H. Social Responsibilities of the Businessman / H. Bowen. – New York: Harper and Row. – 154 p.
25. Campbell J. Why Would Corporations Behave in Socially Responsible Ways? An Institutional Theory of Corporate Social Responsibility / J. Campbell [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31693702/why_would_corporations_behave_in_socially_re_ways.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAJ56TQJRTWSM TNPEA&Expires=1470659425&Signature=400w3WdPLyEQKjkT5TK%2F0GuGYsg%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3Dwhy_would_corporations_behave_in_social.pdf
26. Caucuses [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.floridadems.org/our-party/caucuses>
27. Euromanifesto Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eeshomepage.net/euromanifesto-study/>
28. Fooks G., Gilmore A. Corporate Social Responsibility and Access to Policy Elites An Analysis of Tobacco Industry Documents / G. Fooks, A. Gilmore, K. Smith, J. Collin, Ch. Holden, K. Lee [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3160341/>
29. Grinnell College [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Grinnell_College
30. Jacob A. The Bourgeoisie, Protestantism, and the Protocols: The Anti-Democratic Thought of Erik, Ritter von Kuehnelt-Leddihn and Barone Giulio Cesare Evola / A. Jacob [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.counter-currents.com/2014/12/kuehnelt-leddihn-and-evola/print/>
31. Karolina Windell [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.score.su.se/medarbetare/medarbetare-a-%C3%B6/karolina-windell-1.155173>
32. Kotkin S. Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment / S. Kotkin. – New York: A Modern Library Chronicles Book, 2010. – 197 p.
33. Grusky O., Miller G. The Sociology of Organizations: Basic Studies / O. Grusky, G. Miller. – New York: FreePress, 1970. – P. 25-43.
34. Purcell M. 5 Reasons Why Social Responsibility Matters in Business / M. Purcell [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://borgenproject.org/5-reasons-why-social-responsibility-matters-in-business/>
35. Starke J. The Myth of the Protestant Work Ethic / Starke J [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thegospelcoalition.org/article/the-myth-of-the-protestant-work-ethic>
36. Stepanenko I. Corporate Social Responsibility in Ukraine. Master of Science thesis. Stockholm / I. Stepanenko. – 2012. – 35 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kth.se/polopoly_fs/1.339921!/Menu/general/column-content/attachment/Master%20Thesis%20Stepanenko.pdf
37. The Iron Law of Oligarchy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.softpanorama.org/Skeptics/Political_skeptic/Elite_theory/iron_law_of_oligarchy.shtml
38. What is a Congregationalist? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rochestercongregational.org/rochester_congregational_about_us_whats_a_congregationalist.htm
39. Adenauer K. Demokratie / K. Adenauer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.konrad-adenauer.de/biographie/zitate/demokratie/>
40. Backhaus-Maul H. Gesellschaftliche Verantwortung von Unternehmen / H. Backhaus-Maul [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de/apuz/29861/gesellschaftliche-verantwortung-von-unternehmen?p=all>
41. Blankenburg E. Korruption und Skandal – Zwei Seiten derselben Medaille / E. Blankenburg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/302002076_Korruption_und_Skandal_-_Zwei_Seiten_derselben_Medaille

42. CDU / CSU: Bundestagswahlprogramm [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nachhaltigkeit.info/artikel/bundestagswahlprogramm_cdu_csu_1267.htm
 43. CSU [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nachhaltigkeit.info/artikel/csu_1287.htm
 44. Dozent Bartels. Referat über Martin Luthers «Von der Freiheit eines Christenmenschen» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.christenmenschen.de/referat_2.html
 45. Frey G. Hermeneutische und hypothetisch-deduktive Methode / G. Frey // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF01801440>
 46. Gliedkirchen der EKD [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ekd.de/Gliedkirchen-der-EKD-10756.htm>
 47. Grimsmann M., Hansen L. Der Staat als Verwirklichung der Freiheit / M. Grimsmann, L. Hansen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hegel-system.de/de/v32333_verwirklichung.htm
 48. Gundlach T. Der freie Knecht Freiheit aus protestantischer Sicht / T. Gundlach // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fluter.de/de/freiheit/thema/4057/>
 49. Hanano R. Corporate Social Responsibility CSR – Die gesellschaftliche Verantwortung von Unternehmen / R. Hanano [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reset.org/knowledge/corporate-social-responsibility-csr-%E2%80%93-die-gesellschaftliche-verantwortung-von-unternehmen>
 50. Horn K. Neoliberalismus / K. Horn [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kas.de/wf/de/71.11514/>
 51. Hypothese [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socialresearchmethods.net/kb/hypothes.php>
 52. Jaspers K. Wohin Treibt die Bundesrepublik / K. Jaspers // Der Schpiegel, 17/66 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46266482.html>
 53. Kimmel E. Wirtschaftliche impulse des Marshallplans in Deutschland. Wiederaufbau und Demontage / E. Kimmel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/marshallplan/40038/wirtschaftliche-impulse>
 54. Kohl H. Die Stellung der Gewerkschaften in Staat und Gesellschaft / H. Kohl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/gmh/main/pdf-files/gmh/1974/1974-10-a-621.pdf>
 55. Marx S. Volkspartei / S. Marx [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kas.de/wf/de/71.8981/>
 56. Niedermayer O. Die Rolle und Funktionen von Parteien in der Deutschen Demokratie / O. Niedermayer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/42035/rolle-und-funktionen>
 57. Otte G. Hinweise zur Erstellung soziologischer Haus- und Abschlussarbeiten / G. Otte [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.soziphil.unileipzig.de/cm/kuwi/files/2014/02/Hinweise_HausAbschlussarbeit2007.pdf
 58. Parteien und Parteiendemokratie in Deutschland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lernhelfer.de/schuelerlexikon/politikwirtschaft/artikel/parteien-und-parteiendemokratie-deutschland>
 59. Unternehmerisches Handeln in evangelischer Perspektive. Eine Denkschrift des Rates der EKD, Hrsg. Gütersloher Verlagshaus, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ekd.de/unternehmerisches_handeln.htm
 60. Wiederaufbau Deutschland mit finanzieller Hilfe der Alliierten [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kfw.de/KfW-Konzern/%C3%9Cber-die-KfW/Identit%C3%A4t/Geschichte-der-KfW/Themenfelder/Marshallplan-und-ERP/index.html>
-